

DE TWAALF APOSTELEN ALS SEMI-RELIGIEUS MOTIEF IN DE TUINKUNST.

Wim Meulenkamp en Liselotte Coenen

Een merkwaardig verschijnsel dat sporadisch opduikt in de tuinkunst is het motief van De Twaalf Apostelen.

Daarbij is meteen een onderverdeling te geven: ten eerste een min of meer toevallige groepering van twaalf nieuwe stammen, eventueel om één oude boomstam, die dan de bijnaam De Twaalf Apostelen mogelijk uit de volksmond krijgen. Ten tweede cirkels met twaalf bomen met al dan niet een dertiende boom in het midden, die zeer zeker volgens plan en opzet aldus geplant zijn. Deze lijken hun benoeming De Twaalf Apostelen van meet af aan te dragen.

De Twaalf Apostelen als 'volksbenaming'.

In het Duitse Heede, oostelijk van Ter Apel, staat een 'kasteelboom', een linde, waarbij twaalf nieuwe stammen op een oude stam spruiten. Het zou de linde met de grootste stamontrek in Noordwest-Europa zijn. Er zijn legio van dit soort voorbeelden in het naburige Duitsland.

Een Nederlands voorbeeld is een boomgroepering in Voorthuizen, waarbij eveneens de stammen uit een oudere stam lijken voort te komen, terwijl een oude briefkaart (circa 1900-1910) van de Twaalf Apostelen te Wageningen een relatief jonge boomcirkel toont die losjes gegroepeerd lijkt te zijn.

Er moeten meer voorbeelden te vinden zijn, maar aan te nemen is dat deze bomen, zoals gezegd, hun benaming uit de volksmond hebben verleend gekregen. Ze zijn ook niet direct van belang in het kader van de tuinkunst. Helaas is verder niets over het verschijnsel te vinden.

Wel kennen we het gebruik van de benaming Twaalf Apostelen voor bijvoorbeeld huizengroepen; het Jeruzalemhof te Leiden, gesticht in 1467 heeft naast twaalf kleine huisjes één groter huis dat dan als Christus

'fungeert', terwijl te Weesp een reeks van twaalf huizen uit circa 1900, de naam De Twaalf Apostelen draagt.

Overigens is naamgeving van bomen niet zo bijzonder, bij een Amersfoortse begraafplaats staan buiten de poort acht bomen: de Weduwe en haar Zeven Dochters.

De Twaalf Apostelen als tuin-motief in Schleswig-Holstein en Groot-Brittannië.

Toeval of niet, maar het motief komt in ieder geval driemaal voor in tuinen in Schleswig-Holstein, respectievelijk benoorden Hamburg.

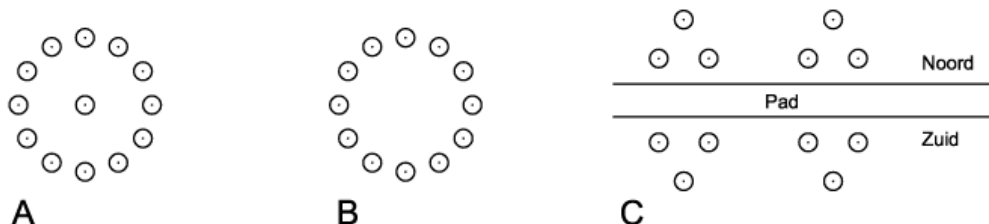
De cirkel in het park van Saxtorf bij Schleswig is alleen uit beschrijving bekend, maar zou nog bestaan: lindenlanen voeren naar een heuveltje waarop een cirkel van twaalf lindes staat, met in het midden een dertiende boom, een lariks, volgens Lutze: *Sinnbild der zwölf Apostel mit Christus im Mittelpunkt*. Saxtorf was in de zeventiende eeuw een nogal befaamde tuin, maar deze is in de negentiende eeuw vervangen door een landschapspark. In 1847 werd na een brand in het oude huis, het neo-gothische 'Herrenhaus' gebouwd - het park dateert mogelijk uit die tijd.

In het Düsternbrooker Gehölz bij Kiel, aan de Krusenköppl, een weide, staat sedert rond 1824 een cirkel van twaalf linden die eveneens de '12 Apostel' heet en mogelijk door bezoekers van de uitspanning aldaar als groene kamer werd benut. Deze locatie heeft sterke associaties met de beroemde tuintheoreticus C.C.L. Hirschfeld, die hier dichtbij in 1786 zijn kwekerij oprichtte. In de vroege negentiende eeuw werd het Gehölz gebruikt als openbaar park en als excursiedoel voor de inwoners van Kiel.

Nog een derde keer komen we het motief tegen, in het park van Jersbek bij Bargteheide, noordoostelijk van Hamburg. Het park uit de jaren 1720-40 is daar in haar omtrekken en grote lijnen nog aanwezig, maar de aanleg moet al in de negentiende eeuw tot haar rudimenten zijn vervallen, waarbij de invullingen van de vakken verwijderd zijn. De ruimtes tussen de lanen en assen werden sinds 1840 ingevuld met landschappelijke boomplantingen.

Uit deze tijd zal waarschijnlijk ook wel de cirkel van twaalf bomen dateren die zich daar nu bevindt. Er is niets naders over bekend, maar ook hier lijkt het zeker om een bewuste planting van Twaalf Apostelen te gaan. Een merkwaardige planting van vier maal drie lindebomen wordt specifiek aan deze periode en haar eigenaar, Theodor Graf von Reventlow, toegeschreven. Terzijde van een laan in het oostelijk deel van het park staan de bomen in groepjes van drie, twee maal twee groepjes aan iedere zijde van de laan (zie diagram).

Verder ingaan op het motief is, bij gebrek aan verdere informatie, helaas niet mogelijk. Het enige dat nog opgemerkt kan worden is dat Margot Lutze in haar boek over Duitse tuinen aangeeft dat het motief van de twaalf bomen met de dertiende in het midden vaker voorkwam, en dat gewoonlijk een eik in het midden stond, die dan Christus voorstelde. Bij het enige bekende voorbeeld van een cirkel met een boom in het midden, zoals aangegeven te Saxtorf, blijkt dit echter een lariks te zijn. Er zijn echter geen redenen om aan de bewering te twijfelen, en zulks lijkt dus een veelvoorkomende praktijk te zijn geweest.

Afb. 1: Plantverbanden: A. Twaalf bomen in een cirkel met één boom in het midden; B. Twaalf bomen in een cirkel (het hierbij dus ook om elf bomen gaan); C. Plantverband Jersbek, vier groepen van drie bomen aan weerszijden.

Bij de voorbeelden, die we hebben gevonden in Schleswig-Holstein, valt ons een tweetal zaken op. Ten eerste zou men verwachten dat een dergelijk motief met duidelijk religieuze implicaties, in een christelijke context te vinden zou zijn. Alle drie de voorbeelden zijn echter in profane

parken te vinden, niet in kloostertuinen of dergelijke. Hetgeen niet wegneemt dat dit ooit wel degelijk het geval kan zijn geweest.

Bovendien zou men bij een dergelijk motief verwachten dat het van grote ouderdom is. Voorlopig echter kunnen geen voorbeelden vóór 1800 worden opgemerkt - de Schleswig-Holsteiner boomcirkels schijnen allemaal rond 1820 tot 1850 of 1860 dateerbaar.

In Groot-Brittannië lijken De Twaalf Apostelen zich te beperken tot in stramme rijen geplaatste geschoren taxusbomen. Sedert ongeveer 1830 hadden twaalf van deze bomen op Heslington Hall, Yorkshire, al de benaming The Twelve Apostles, terwijl een beroemd voorbeeld in Packwood House, Warwickshire, staat. Nog steeds te bezichtigen als The Sermon on the Mount, een fantasierijke 'reconstructie' van een Renaissance tuin, uit het midden van de negentiende eeuw. De Twaalf Apostelen staan hier temidden van het 'volk', met Christus op de top van een oplopend terras - men betwijfelt echter of deze invulling als Bergrede wel aldus bedoeld is.

Opvallend is hierbij dat deze Britse voorbeelden geen cirkels, maar rijen tonen.

De Twaalf Apostelen in de pastorietaan van Langeveen.

Een verder voorbeeld is in Nederland te vinden, in Park Sonsbeek bij Arnhem. De Apostelenberg die daar ligt wordt vaak in één adem genoemd met diverse tuinsieraden uit het park als de Belvédère, de Grote Waterval, het Amorsrond en de Grote Fontein in de fonteinvijver. Daar, op de Apostelenberg, staan elf Hollandse lindes in een cirkel. Oorspronkelijk waren het twaalf lindes, maar de twaalfde boom viel in de jaren zeventig bij een storm om.

De bomen zouden tussen 1810-1825 geplant zijn door ofwel baron Theodore De Smeth (Sonsbeek was vanaf 1808 in zijn bezit) of baron H.J.C.J. van Heeckeren (deze bezat Sonsbeek vanaf 1821). De 'aanplanter' zou de Apostelenberg gebruikt hebben om belangrijke beslissingen te overdenken. Toentertijd moet de plek zeer bijzonder geweest zijn; zolang

er nog geen huizen aan de Apeldoornseweg stonden kon men ver weg kijken van de eigenlijk ingetogen cirkel.

Afb. 2: De apostelengroep in Park Sonsbeek, anno 2002.

De directe aanleiding voor dit artikel is echter een merkwaardige vondst in de pastorietuin te Langeveen, Overijssel. Over de wederwaardigheden van het parkje is niet méér bekend dan de interpretatie die een bezoek ter plekke ons kon geven.

De katholieke kerk werd hier gebouwd in 1851 en volledig herbouwd in 1924-25. Wanneer de pastorie werd gebouwd is onbekend, maar deze is in ieder geval ongeveer tegelijk met de bouw

van de nieuwe kerk uitgebreid en/of herbouwd. De pastorietuin achter kerk en pastorie moet in eerste aanzet van rond 1900 dateren, en draagt kenmerken van de laat-landschappelijke stijl.

Het parkje is aan de achterkant begrensd door een wal die met eiken bezet is. Opzij loopt een laan. Centraal vindt men een slingerende (nu droge) waterloop, waarover een vernieuwd bruggetje. De beek verbreedt zich tot een vijverpartij. Hier en daar staan solitair, onder meer beuken, alsmede een treurbeuk naast de vijver. Verder is het terrein ingeplant met bossages en struiken, waaronder rododendrons. Een rondgaand pad verbindt een en ander en hieraan is ook een zogenaamd rustaltaar gesitueerd, waarschijnlijk van rond de jaren 1920. Buiten het park staat een Lourdesgrot, maar die dateert pas van de jaren 1960-70.

Naar alle waarschijnlijkheid stamt de aanpassing van de pastorietuin tot processieparkje uit de periode toen de nieuwe kerk werd gebouwd en de pastorie uitgebreid, dus circa 1925.

Centraal in het parkje vindt men een kleine boomcirkel die lokaal De Twaalf Apostelen wordt genoemd. Qua ouderdom lijkt de cirkel uit de eerste helft van de twintigste eeuw te zijn. Iedere boom zou van een andere soort zijn geweest. Te zien zijn tegenwoordig nog een kastanje, een linde en een haagbeuk, deels als boomruïne. Van de overige bomen zijn echter nog de stompjes over en inderdaad telt men bij elkaar twaalf bomen dan wel resten daarvan. Of er een boom ('Christus') in het midden van de cirkel heeft gestaan, lijkt onwaarschijnlijk.

Afb. 3: Ansichtkaart van de Apostelenberg in Park Sonsbeek, anno 1905.

Hier nu hebben wij het enige voorbeeld bij de hand waarin De Twaalf Apostelen, de cirkel met twaalf bomen, heel direct binnen een religieuze context is gebruikt, namelijk in een pastorietuin. Het is echter vooralsnog niet duidelijk of de cirkel tot de fase van de 'eerste' pastorietuin uit rond 1900 dateert, of pas geplant is bij haar aanpassing tot processieparkje, een ingreep die zo rond 1925 zal hebben plaats gevonden.

Nieuwsgierig geworden door de diverse bevindingen zijn de auteurs verder onderzoek gaan doen. Al snel blijkt dat velen bekend zijn met het principe, maar het is daarbij vaak moeilijk te onderscheiden of het om daadwerkelijke feitenkennis gaat. Er lijkt een zekere vanzelfsprekend-

heid om het onderwerp heen te hangen, die ons nu lijkt tegen te werken omdat er maar zeer weinig feiten over te vinden zijn.

Zo vonden we een artikel in een tijdschrift van de oudheidkundige vereniging de Elfmarken in Gorssel waar A.A. Bouvy met dezelfde vanzelfsprekendheid schrijft over een apostelgroep te Epse. Bouvy spreekt over de achtste groep die in Oost-Nederland bekend staat (uiteraard worden de andere zeven niet genoemd) en geeft ook een algemene beschrijving van het principe apostelgroep. Het zou hierbij gaan om een kring van bomen veelal uit eiken of beuken bestaand, die om religieuze redenen werden aangeplant. Omdat een verrader niet in een Apostelgroep thuis hoort, gaat het volgens deze schrijver in alle gevallen om een kring van elf bomen. Bijzonder aan de cirkel in Epse is dat er in het midden van de cirkel twee bomen staan die vanzelfsprekend ook een bepaalde symboliek inhouden. Volgens voormalige beheerder Staatsbosbeheer moest één van de bomen in ieder geval Jezus voorstellen, de andere was onbekend. Wellicht Maria of nou juist Judas de verrader. Informatie van de schrijver zelf leidde volgens deze naar een vanzelfsprekender antwoord; Jezus die naast God, de Vader staat. Deze Apostelgroep behoorde oorspronkelijk tot landgoed Het Hassink en zou begin 1700 zijn aangeplant. Daarnaast geeft Bouvy in het artikel ook nog een plaats aan apostelgroepen binnen de aanleg van landgoederen. In het kapbos zou achter het huis soms een Apostelgroep geplaatst worden. Bouvy verwijst nog even naar de bijzondere werking van een Apostelgroep; 'mocht u ooit overmand worden door vermoeidheid, gaat u dan ruggelings tegen één van de bomen van de Apostelgroep staan. U bent gelijk een ander mens...'

Ook op Landgoed Empe zou bij een tegenwoordige herenboerderij een cirkel te vinden zijn, vermoedelijk bestaand uit eiken. Zo ook een cirkel bij landgoed Babberich, echter niet compleet. Daarnaast vonden we in dit verband ook een cirkel in het kombos behorende bij Heerlijkheid Loenen te Slijk-Ewijk. Het gaat hierbij echter om dertien lindes om een vijver in

het midden van een sterrenbos. De lindes worden weer omgeven door een cirkel van taxus, een soort waarvan wel eens wordt gezegd dat deze als verdrijver van de duivel werd gebruikt. Helaas zijn archief en literatuur van dit landgoed tijdens WO²² verbrand. Omdat het om 13 gaat, lijkt een verband met de Apostelen niet zeker; tenzij bijvoorbeeld Jezus tussen hen in is geplaatst.

Enkele voorzichtige conclusies.

Wetend dat we ons eigenlijk alleen nog maar bewust zijn geworden van de apostelgroep als motief hieronder toch enkele voorzichtige conclusies.

Recapitulerend kunnen we stellen dat het motief van de Twaalf Apostelen in Duitsland, met name Noord-Duitsland, en in Nederland bekend is, en in Engeland in geheel andere vorm. Alle voorbeelden van hun gebruik zijn (voor zover bekend) buiten direct religieuze context, op het jongste voorbeeld na, dat te Langeveen.

De Duitse overlevering stelt dat deze cirkel vaak een boom in het midden had die Christus symbolisch voorstelde en dat dit gewoonlijk een eik was. In de praktijk echter blijkt dit niet zo vaak voor te komen en het enige voorbeeld met één boom in het midden geeft een lariks, en geen eik te zien. De groep in Epse waar twee bomen in het midden staan, bestaat volledig uit eiken.

De cirkelbomen blijken zeer vaak lindes en enkele keren eiken te zijn. Dat terwijl de overlevering het over eiken of beuken heeft, waarbij nu juist het enige voorbeeld van een Apostelcirkel in directe religieuze context gebruikt, de apostelen door onderling verschillende boomsoorten gerepresenteerd laat zien. Hypothetisch kan daarbij worden aangetekend dat men wellicht gedacht heeft zo de apostelen als verschillende persoonlijkheden voor te stellen. Het is natuurlijk ook gewoon een arboretisch aardigheidje. De keuze voor lindes bij aanplant is vanuit praktische overwegingen evenwel een logische; zeker op korte plantafstanden houdt een linde het lang uit, zonder het beeld aan te tasten. Het voorbeeld in Overijssel kwam niet voor niets aan het licht; doordat

de verschillende boomsoorten op korte afstand zijn geplant (2-2,5 meter) is de onderlinge concurrentie de groep te zwaar geworden en zijn er al verschillende uitgevallen.

Bij inrichting van oude boerenerven wordt vaak het onderscheid gemaakt tussen een vrouwelijke boom of de boom die op het vrouwelijke gedeelte van het erf voor vruchtbaarheid staat; de linde. Tegenhanger hiervan is de mannelijke eik. Bij het motief van de apostelen is hier op het eerste gezicht niets van terug te vinden.

Alle apostelgroepen die we tot nu toe zijn tegen gekomen staan in een cirkel (al dan niet met één of twee bomen in het midden), uitgezonderd de groep in Jersbek; hier gaat het om een ander plantverband (zie ook diagram).

Ook het aantal bomen verschilt; waar de Duitse overlevering spreekt van twaalf bomen heeft de Nederlandse overlevering het nu juist over elf bomen (Judas hoorde er volgens Bouvy stellig niet in thuis).

Als laatste is ook de plaatsing van de groep verschillend; in Jersbek, Saxtorf, Dûsternbrooker Gehölz en Sonsbeek, waar de cirkel uit lindes bestaat en buiten direct religieuze context staat, is de groep in het park van het landgoed te vinden. In Langeveen, de enige plek waar de cirkel direct binnen religieuze context te vinden is, vormt deze onderdeel van het processiepark. In het artikel over de cirkel bij Epse wordt uitgelegd dat de groepen -meestal van eiken of beuken- werden aangelegd in het kapbos achter het huis. Wellicht geldt dit ook voor de groepen in Empe en Babberich (zouden ook uit eiken bestaan), waarvan we tot op heden helaas niet méér weten dan dat ze bestaan.

Er bestaan overigens plannen om dit motief van De Twaalf Apostelen te gebruiken in het recent geheel vernieuwde processie- en devotiepark te Overdinkel (Overijssel). Hier zijn in 2002-03 reeds enige religieuze motieven in vegetatieve vorm geïntroduceerd, onder meer een hagenlabyrint naar model van het middeleeuwse labyrint in de kathedraal van Chartres en een verbeelding van de Goede en de Slechte Weg, in de vorm van een breed, recht pad en een smal, slingerend pad.

Bron: CASCADE, Bulletin voor tuinhistorie, 13e jaargang (2004), nr. 1
Copyright: Wim Meulenkamp en Liselotte Coenen

In Amelunxen, over de grens, is men bezig aan een 'Lebensgarten' in de oude pastorietuin, en ook daar verschijnen nu de Twaalf Apostelen, om precies te zijn in de vorm van twaalf appelbomen in wier midden een linde staat.

Helaas is bovenstaand nog maar een aanzet tot bestudering van het onderwerp. Graag zouden we meer weten over het gebruik, de aanleg, het waarom en de toepassing van de cirkels.

De auteurs houden zich dan ook aanbevolen voor meer voorbeelden van het motief van de Twaalf Apostelen als boomcirkel of andere relevante informatie.

Afb. 4: Het dak van de apostelengroep in Park Sonsbeek.

Gebruikte literatuur:

W. Aloud en **B. Lichtenberg**, *Wandelingen door de tijd: 125 jaar K.M.P.T. Arnhem en Omstreken*, Arnhem 1999.

P. M. Beek, *Huis Sonsbeek: een monument in een monumentaal park*, Zwolle 1989.

A.A. Bouvy, 'De apostelgroep aan de Lochemseweg te Epse', *Ons Markenboek: oudheidkundige vereniging de Elfmarken*, Gorssel, april 1992, X, nr. 2.

A. von Buttlar en **M. M. Meyer** (red.), *Historische Gärten in Schleswig-Holstein*, Heide 1998 (tweede, vermeerderde druk, ed. pr. 1996).

L. Coenen, *Dossier Processiepark Langeveen*, Landschap Overijssel (2002).

C.E., 'Der Lebensgarten in Amelunxen', *Höxter-Kurier*, s.a. (ca. 2003/4).

B. Elliott, *Victorian Gardens*, Londen 1990 (ed. princ. 1986).

M. Lutze, *Unsere Historische Gärten*, Frankfurt 1986.

W. Meulenkamp, *Rapportage Landschap Overijssel: Processiepark te Langeveen...*, (ts. SKKN Utrecht, 2002).

R. Strong, *The Renaissance Garden in England*, Londen 1998 (ed. princ. 1979).

Gemeente Arnhem, *Visie op het beheer van Sonsbeek, Zijpendaal en Gulden Bodem 1994-2004*, rapport.

Met dank aan: Barones van Boetzelaer; Henk Doeleman; Ineke van Druten; Jeroen Glissenaar; W.H. Jansen; Evert Kluin; Klaas de Poel; Mevr Roosenschoon; Rogier Schmitz ; Roderick Staatsen; Mirjam Wagteveld en Theo Wit.